Наталля Матыліцкая

КАНСТАНТНЫЯ СЮЖЭТНЫЯ СІТУАЦЫІ ЗАЖЫНКАВЫХ ПЕСЕНЬ

Да песень «жніўнага комплексу» адносяцца зажынкавыя, уласна жніўныя і дажынкавыя. Яны запісаны на ўсёй тэрыторыі Случчыны. У дадзеную фальклорна-этнаграфічную зону уваходзяць, акрамя ўласна Слуцкага раёна, цалкам або часткова, Капыльскі, Салігорскі, Любаньскі, Клецкі, Нясвіжскі і Ляхавіцкі раёны. Случчына адметная сваім геаграфічным становішчам, эканамічнымі ўмовамі аграрнага гаспадарання, малюнкам каляндарнай абраднасці і канстантнымі песеннымі сітуацыямі, што, на нашу думку, з'яўляецца падставай разглядаць яе як асобную зону ў кантэксце гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі.

Своеасаблівасць Случчыны выяўляецца нават на прыкладзе зажынкавых песень – самай нешматлікай групы твораў «жніўнага комплексу». Дастаткова сказаць, што ў томе «Жніўныя песні» са зводу БНТ (Мн., 1974) змешчана ўсяго 17 песень, запісаных у розных мясцінах Беларусі. Частка з іх падаецца разам з варыянтамі. Ёсць там і прыклады са Случчыны.

Як вядома, зажынкавыя песні ўваходзілі ў абрад зажынання жыта і пшаніцы, якому папярэднічалі агледзіны поля. Пад канстантнымі сюжэтнымі сітуацыямі зажынкавых песень мы будзем разумець разгорнуты матыў або ўстойлівую кампазіцыю матываў, якія адвечна, па сваёй прыродзе, з'яўляюцца выражэннем дзейсна-сэнсавых ліній абраду і ролевай зададзенасці актантаў, у тым ліку псіхалагічнай.

Згодна з абрадавай функцыяй вылучаюцца два тыпы актантаў:

1) тып вытворцы − ён аб'ядноўвае тых, хто зажынае, жне (не мае значэння як), чакае абрадавай ўзнагароды;

2) тып плацельшчыка за выкананне абраду – пан або гаспадар поля. Стасункі жней і гаспадара з'яўляюцца стрыжнем абрадавай сітуацыі зажынак, што і абумовіла стыль зажынкавых песень. Сітуацыя зажынак сакралізуецца праз увядзенне ў тэксты звышнатуральных персанажаў − бога, што сам жыта зажаў [3, №8, *70*], Ільлі з Пятом, Спаса [3, №15, *73*].

Абрад зажынак быў асабліва значны для ўрадлівай на зерне Случчыны. У статыстычных даследаваннях сярэдзіны ХIХ ст. Случчыну называюць «Украінай Мінскай губерніі» [4, *7*], бо яе землі давалі найбольшы даход у Расійскую казну ад продажу жыта. Гэтая слава цягнецца са значна ранейшых часоў, калі Слуцкае княства складала частку Вялікага княства Літоўскага і яе называлі «Украінай Літвы» [4, *24*]. Спрыяльныя прыродныя ўмовы паўплывалі на добрую гаспадарчую асвоенасць гэтай часткі Беларусі і, адпаведна, значную шчыльнасць насельніцтва.

Краязнаўца П. Шпілеўскі ў сярэдзіне XIX ст., пералічваючы адрозненні паміж Палессем і ўласна Случчынай, нездарма указвае на ўрадлівасць збожжавых: «Нарэшце ў Пукаве [Капыльскі раён. – **Н.М.**] зусім адчуваецца Случчызна … коні і скаціна значна буйнейшыя, чым у Ігуменскім павеце, а пшаніца расце такая, якую цяжка знайсці ў іншых паветах Мінскай

губерніі…» [19, *228*]. І. Сербаў называе Случчыну, згодна з мясцовым этніконам «палі», а яе жыхароў – «паляне», адзначаючы адметны ўзровень заможнасці гэтага краю: «Па сваёй прыродзе і жыццю насельніцтва Палі ўяўляюць багацейшую вобласць ва ўсёй Беларусі» [8, *74*]. Гісторык С. Кандыбовіч-Кабыш (псеўданім В. Будзімер), ураджэнец Случчыны, палічыў неабходным падкрэсліць: «Случчына заўсёды была забяспечана ўстойлівым ураджаем. Галадовак на Случчыне не бывала. Тут вельмі добра родзіць пшаніца-зімка, жыта, ячмень, проса, авёс, лён і бульба» [2, *220*].

Багаты вопыт сельскагаспадарчай дзейнасці мясцовага насельніцтва спрыяў шырокаму бытаванню абрадаў і песень, спалучаных са жнівом .

Падчас уласных фадьклорных экспедыцый на Случчыну, якія мы ажыццяўлялі апошнія два дзесяцігоддзі, намі было заўважана, што жніўныя песні захоўваюцца толькі ў памяці людзей (г. зн. не спяваюцца падчас жніва). Але добра вядома, што яшчэ ў даваенны час яны уяўлялі сабою «жывую традыцыю», якую назіралі слуцкія краязнаўцы: «Цяпер засталося зусім недалёка да Грэску [Слуцкі раён. – **Н.М.**]. Спыняемся, прыводзім сябе ў парадак: абчышчаем пыл, папраўляем скруткі і торбы. Недзе на палёх чуваць спевы жанчын, – то зажынаюць жыта» [7, *38*].

За два дні да зажынак праводзіўся абрад «пакрывання поля». П. Шпілеўскі сцвярджае, што гэты абрад існаваў паўсюдна ў Віцебскай і Мінскай губернiях, без яго правядзення нельга было абысціся, бо гэта прадказвала няўдалы працэс жніва: «Раніцай, да ўсходу сонца, адпраўляецца на поле маладзіца ‹…› і ў прысутнасці некалькіх дзяўчат нажынае невялікі снапок жыта і, абвіўшы яго намёткаю, або проста рушніком ‹…› падкідае ўверх» [5, *241*].

Абрад гэты існаваў і на Случчыне, што пацвярджае сучасны запіс апатрапеічнай рытмаформулы з паметкай назвы абраду «пакрыццё нівы»:

Пакрыла ніўку
На добрую спажыўку!
Крыта, крыта
Поўнае жыта! [*1].

Зажынаць жыта пачыналі на дзень ушанавання святога Іллі, пра што нагадвае і парэміялагічны выраз: «*Ілля блізка, гніся, баба, нізка, уставай раненька ды жні дапазненька*» [*2]. Адна з інфармантак памятае пра абрад, бо бачыла, як зажынала яе маці: « *... зажынала дзьве жменькі жыта. Клала іх накрыж у пачатку поля. Гэты крыж ляжаў да канца жніва. Перахрысціўшыся тры разы, зжынала першы сноп і прыносіла яго дадому. Пасля жніва, перад тым як засыпаць жыта ў засекі, той сноп, які стаяў на покуці, абівалі пранікам і сыпалі па жмені ў кожны засек, прыгаварваючы: «Жыта на жыта, хлеб на хлеб!* »[*3]. У іншых запісах удакладняюцца дэталі абраду: атрыбутыка − «чысценькі ручнічок», месца лакалізацыі дзеяння − «*пачынала зажынаць не з краю палеткаў, а заходзіла ўсярэдзіну*» [*4], элементы ўпрыгожвання першага снапа − «*кветкі ўстаўлялі ўсярэдзіну*

снапа, зверху ўпрыгожвалі стужкамі» [*5], магічныя маніпуляцыі − «*ужо сажнуць і першае перавясло на пояс, каб спіна не балела*» [*6].

Арэал бытавання некаторых зажынкавых песень мае лакалізацыю толькі на тэрыторыі Случчыны. Доказам таму служаць наступныя факты:

1. Зафіксаваны адзіны варыянт песні з сюжэтнай сітуацыяй «Сам госпад жыта зажаў» [3, №8, 70]. У архіве ВНЛ беларускага фальклору БДУ ўдалося адшукаць яшчэ 2 варыянты твора з гэтай сюжэтнай сітуацыяй, адзін з іх мае новы матыў − «сустрэчы Госпада мілым»:

А мой мілы ў варот стаяў,
У ручках шапку трымаў.
− Ка мне, Госпад, ка мне,
У мяне гумно вялікае,
У мяне такі шырокія
І цапы медзяныя [*7].

2. Твор з сюжэтнай сітуацыяй «Да ўжо жыта палавее», у якім прысутнічае персанаж «гультая» [3, №16, *74*] , мае тры варыянты, два з якіх лакалізуюцца на Случчыне (Слуцкі і Капыльскі раёны). Варыянты адрозніваюцца рознымі характарыстыкамі вобраза гультая. У адным выпадку «гультаёва сэрца млее» з-за таго, што «мілога не відае »; у другім − з-за таго, што трэба жыта жаці, а гультай лянуецца −«шукае гультай халадочку». У варыянце з архіву ВНЛ беларускага фальклору БДУ вобраз гультая высмейваецца: «Гультай пайшоў жыта жаці, ды забыўся сярпа ўзяці» [*8].

3. На сённяшні дзень ў Слуцкім раёне выяўлены адзін варыянт твора з сюжэтнай сітуацыяй «агледзіны поля». Заўважым, што ў тэкстах, змешчаных у зводзе БНТ, яе няма). Прывядзем тэкст цалкам:

− Мар'я Йвана ў поле звала:
− Пойдзем, Ваня, у чыста поле,
− У чыста поле глядзець жыта,
−Будзем яго зажынаці,
− Будзем бога ў помач звалі [*9].

4. Творы з сюжэтнымі сітуацыямі «У нас сягоння зажыначкі » і «Да зялён хмелю, зялён» зафіксаваны ў адзінкавых варыянтах у Нясвіжскім і Слуцкім раёнах (№№12 і 13 БНТ).

5. Толькі на тэрыторыі Случчыны (в. Баравуха Слуцкага раёна; вв. Астроўчыцы, Юрчыцы, Забалотнікі Клецкага раёна) бытуюць творы з сюжэтнай сітуацыяй:

Сягоння зажыначкі,
Будзе мёду і гарэлачкі,
І беленькага сыра,
Каб прывяла пані сына,
І чорненькага мачку,
Каб прывяла пані дачку [*10].

У гэтым творы звяртае на сябе ўвагу сімволіка сыру. Сыр – абавязковая абрадавая страва на зажынках. На Гродзеншчыне, «адпраўляючыся на

зажынкі, гаспадыня бярэ акрамя простага аржанога хлеба і цэлы, знарок на гэты выпадак падрыхтаваны сыр і, прыйшоўшы на ніву, кладзе ўсё гэта на край загона. ‹…› Першую жменю зжатага жыта яна кладзе асобна, а зверху яе – прынесеныя сыр і хлеб. ‹…› Хлеб і сыр яна прыносіць з сабой назад некранутымі і кладзе іх на стол, дзе яны толькі перад вячэраю з'ядаюцца сям'ёй » [5, *251−252*].

У Віцебскай і Мінскай губернiях сыр, наадварот, спажываюць непасрэдна на полі, перад тым як зажаць першы сноп [5, *242*].

Як страва сыр прысутнічае ў абрадах гукання вясны, Ляльніку, Юр'я, Купалля.

Каб выявіць семантыку сыру ў зажынкавым абрадзе, яе, на нашу думку, трэба суаднесці з семантыкай поля, якая носіць амбівалентны характар. З аднаго боку, на думку Т. Валодзінай, гэта месца «безумоўна асвоенае» [1, *385*] чалавекам. А з другога – прасторавая аддаленасць поля надавала яму рысы «чужасці, ва ўсякім выпадку бяспрэчная памежнасць, медыятыўнасць поля, бо за ім пачыналася прастора іншасвету» [1, *385*].

Чужароднасць, дзікасць поля ўвасабляе дэманічная істота – палявік, дзейнасць якога «накіраваная на адну толькі шкоду палявой гаспадарцы чалавека» [6, *552*]. Гэтая шкоднасць Палевіка павінна была неяк нейтралізавацца. Адзін са спосабаў – асвячэнне зерня і малітвы падчас працы на полі: «Людзі ж пакуль не прыдумалі надзейных сродкаў для пагібелі палевікоў, ад якіх церпяць шкоду параўнальна менш, чым ад астатніх нячысцікаў, бо палі перыядычна асвячаюцца, засяваюцца благаславенным зернем, ды і сама работа тут суправаджаецца малітвамі» [6, *553*].

Другі спосаб нейтралізацыі шкоднага ўздзеяння духаў − іх задобрыванне. Пра тое, што падчас зажынак задобрывалі, вялі дыялог менавіта з палевіком, сведчыць адна зажынкавая песня, якая захавала імя гэтага дэманічнага духа:

–Добрая ноч, гаспадару богу,
Жыту ядраному,
Хадзяіну палявому!
– На здароўе! Жнейкі маладыя,
Сярпы залатыя! [3, *66*].

Задобрыванне духаў здзяйснялася праз ахвяраванне. Мы мяркуем, што сыр у абрадзе зажынак не што іншае, як ахвяравальны прадукт для палевіка. Такім чынам, сыр у дадзеным выпадку выконвае апатрапеічную функцыю (абараняе ўраджай і чалавека ад магчымай шкоды з боку гэтага духа).

Акрамя таго, нам уяўляецца, што падчас абраду зажынак адбывалася як бы «акультурванне» зерня (прыродны прадукт) сырам і хлебам (культурныя, г. зн. прыгатаваныя чалавекам, прадукты). Пасля гэтых абрадавых дзеянняў, зерне можна было бясшкодна ўжываць.

Такім чынам, намі выяўлены творы з шасцю сюжэтнымі сітуацыямі зажынкавых песень, арэал якіх лакалізуецца толькі на Случчыне. Гэта дзве трэці ад агульнай колькасці, змешчаных у акадэмічным зводзе фальклору

«БНТ», у якім прысутнічаюць творы з семнаццаццю сюжэтнымі сітуацыямі зажынкавых песень з ўсёй тэрыторыі Беларусі. Аналіз семантыкі сыра ў яго суаднесенасці з семантыкай поля выявіў апатрапеічную функцыю сыру ў абрадзе зажынак.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская міфалогія: Энцыклапед. слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. Мн., 2004.
2. *Будзімер В*. Случчына // Спадчына. 1998. № 5. С. ???
3. Жніўныя песні / уклад. А. Ліс. Мн., 1974.
4. *Зеленский И.* Материалы для географии и статистики Росии. Минская губерния. СПб., 1964. Ч. II.
5. Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / уклад. А. І. Гурскага. Мн., 1990.
6. Зямная дарога ў вырай: Беларускія народныя прыкметы і павер’і / уклад. У. Васілевіча. Мн., 1999.
7. *Мікіцінскі К*. Дванаццаць дзён краязнаўчага вандравання // Наш край. 1929. № 1 (40).
8. *Сербов И. А.* Поездки по Полесью 1911 и 1912 года / Издание Северо-Западного отдела Императорского Русского географического общества. Вильна, 1914.
9. *Шпилевский П. М.* Путешествие по Полесью и белорусскому краю. Мн., 1992.

ЗАЎВАГІ

У артыкуле выкарыстаны фальклорныя матэрыялы рэгіянальнага архіва вучэбна-навуковай лабараторыі беларускага фальклору пры кафедры тэорыі літаратуры філалагічнага факультэта БДУ.

СПІС ІНФАРМАНТАЎ

*1. Зап. Сцяпанава С. М. у 1991 г. ад Пятніцкай Н. Ц. у в. Баравуха Слуцкага раёна.

*2. Зап. Масько Н. В. у 1998 г. ад Барбуць І. А., 1929 г. н., з в. Цапэрка Клецкага раёна.

*3. Зап. Клішэвіч Н. В. у 1995 г. ад Вадап’ян М. П., 1931 г. н., (нарадз. у в. Урэчча Любанскага р.) у в. Покрашава Слуцкага раёна.

*4. Зап. Абашына А., Аносік Т., Варановіч В. у 1988 г. н., ад Чарняўскай Г. П., 1912 г. н. у в. Смалічы Капыльскага раёна.

*5. Зап. Рыбчынская Л. У. у 1987 г. ад Кузняцоўскай А. Н., 1932 г. н., у в. Дарасіно Любанскага раёна.

*6. Зап. Паршко В. А. у 1999 г. ад Калтовіч А. З., 1928 г. н., у м. Старобін Салігорскага раёна.

*7. Зап. Жалевіч В. А. ад Бурак К. Д., 1904 г. н., у в. Васілінкі Слуцкага раёна.

*8. Зап. Адзярыха В. М. і Анішчык А. В. у 1986 г. ад Сыман М. І., 1926 г. н. і Анішчык Э. І., 1912 г. н., у в. Ракіні Капыльскага раёну.

*9. Зап. Бранкевіч Л. у 1992 г. ад Лісок Н. у в. Папоўцы Слуцкага раёна.

*10. Зап. Шчапіла Т. У. ад Пятніцкай Г. А., 1905 г. н., у в. Баравуха Слуцкага раёна.